

Arthur Kok (red.)

Bewegen en bewogen worden

Retorisch handelen in taal, beeld en muziek

VALKHOF PERS

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor een lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Eelke de Jong, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LL.M

ISBN 978 90 5625 526 8

© 2021 by the authors / Thijmgenootschap

Ontwerp en uitwerking omslag: Brigitte Slangen

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

Lithografie: All print/ Fred Vermaat

© Omslagillustratie: Jostijn Ligtvoet Fotografie

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.*

Inhoud

ARTHUR KOK

Inleiding 7

GABRIËL VAN DEN BRINK

Hoe de retorica ter wereld kwam. Symbolisch handelen vanuit evolutionistisch perspectief 17

EMANUEL RUTTEN

De kleine *Retorica*. Een expositie van de Aristotelische redenaarskunst 69

HEIDI DE MARE

Visuele retorica en de potenties van het beeld 118

ARTHUR KOK

Muzikale retorica: de furore van het pathos 165

HEIDI DE MARE

WHEN THEY SEE US (2019) en de eigentijdse zin van visuele retorica 194

ARTHUR KOK

Muzikale retorica in de populaire cultuur van drillrap tot THE VOICE 222

Over de auteurs 242

Inleiding

Het onderwerp van deze bundel is de kwestie van de publieke geloofwaardigheid. Het publieke domein is in de afgelopen decennia onherkenbaar veranderd. Met name door de opkomst van nieuwe media is er een andere context ontstaan waarbinnen we onze overtuigingen, wensen en verhalen zijn gaan vormgeven. Dat betekent iets voor de manier waarop we vandaag nog geloofwaardig kunnen zijn. We dachten dat je met een op feiten gebaseerd verhaal zou kunnen volstaan. En mocht dat twijfels oproepen, dan doen we een beroep op de wetenschap om vast te stellen welk verhaal het meest redelijk is. Dit geijkte fundament van de publieke geloofwaardigheid lijkt echter, niet in het minst onder invloed van die nieuwe media, zelf aan geloofwaardigheid te hebben ingeboet. Of die ondermijning nu terecht is of niet, ze is in ieder geval de moeite waard om te onderzoeken.

We zouden natuurlijk een terugkeer naar die redelijkheid, of althans ons courante beeld van wat redelijk is, kunnen bepleiten. Die route wordt reeds door veel academici aangedragen. De nieuwe media zoals Facebook, Instagram en YouTube geven ruim baan aan allerlei ideeën en overtuigingen die haaks staan op onze democratische en wetenschappelijke instituties. Die dienen allicht gecorrigeerd te worden door de introductie van *fact checking* en ethische commissies die de grenzen van het toelaatbare moeten bewaken, zoals nu al voorzichtig gebeurt. Maar van de andere kant ben je als wetenschapper ook nieuwsgierig naar wat dat veranderde medialandschap ons te vertellen heeft. Over onszelf, over wie wij mensen eigenlijk zijn. Dus hoe herkenbaar het verlangen van de weten-

schap ook is om zichzelf als enige waarheidscriterium te willen beschouwen, we kiezen in deze bundel toch voor de nieuwsgierigheid. En daarmee ook voor een openheid naar fenomenen die zich niet voegen naar het rationele wetenschappelijke wereldbeeld.

Dit uitgangspunt dwingt tot zelfkritiek, ook waar het onze conceptie van retorica betreft. Retorica is de kunst van het overtuigen. Retorica en publieke geloofwaardigheid hangen daarom met elkaar samen. Je zou kunnen zeggen dat retorica het middel is om publieke geloofwaardigheid te bewerkstelligen. Dat heeft zowel een positieve als een negatieve betekenis. Deze negatieve betekenis werd ruim tweeënhalfduizend jaar geleden al verwoord door Plato in zijn kritiek op de sofisten dat zij de waarheid ondergeschikt maken aan de behoeftes en wensen van het publiek.* Zijn leerling Aristoteles bekritiseerde deze opvatting echter door te stellen dat waarheid en retorica niet twee heren dienen, maar een en dezelfde. De waarheid (*logos*) is de drijfveer van retorica, haar begin- en eindpunt, en maakt daarbij mede gebruik van andere middelen, te weten de waardigheid (*ethos*) en het gevoel (*pathos*). Met deze drie-eenheid legde Aristoteles in zijn *Retorica* de basis van de leer van het overtuigend spreken, waarvan Cicero en Quintilianus de belangrijkste exponenten na Aristoteles zijn.

Aristoteles is daarom onze gids in deze bundel. Toch kunnen we ons niet beperken tot de wijze waarop de Aristotelische retorica in onze tijd is overgeleverd. Het klassieke idee van de retorica is dat ze een leer van de welsprekendheid biedt. Als er tegenwoordig al een pleidooi ten gunste van de retorica gehouden wordt, dan meestal als terugkeer

* Zie ook de recente publicatie van het Thijmgenootschap door Emma Cohen de Lara (red.), *Plato en de sofisten: Een spiegel voor onze tijd*, Valkhof Pers 2019.

naar de schoonheid van het geordende betoog en de etiquette van beleefdheid en fatsoen – niet zelden ook bedoeld als kritiek op de nieuwe sociale media waar beleefdheid en fatsoen vaak ver te zoeken te zijn. Alleen is dit idee helemaal niet zo klassiek als men vaak meent. Integendeel, het is in zekere zin een verarming van de oorspronkelijke betekenis en reikwijdte van de retorica zoals deze door Aristoteles bedoeld werd.

Volgens Aristoteles is de kern van retorica, als de kunst van het overtuigen, dat de ziel (*anima*) erdoor in beweging wordt gebracht. De ziel fungeert bij hem niet als intellectuele instantie maar als levenskracht; datgene waardoor wij gevoelens en verlangens ervaren, maar ook wat ons aanzet tot gedachtevorming en dadendrang. Een bezielde wezen te zijn betekent open te staan voor indrukken, voor aanraking en ontroering, die niet slechts objectief worden waargenomen, maar ook tot een innerlijke verandering leiden. Wat ik zie en hoor beïnvloedt hoe ik mij voel, en wat ik voel beïnvloedt wat ik denk. Het menselijke lichaam is niet alleen een fysiek object, maar ook een ervarings-totaliteit van steeds wisselende gemoedstoestanden. De retorica van Aristoteles richt zich op deze totale mens, niet slechts op diens talige vermogen. Vandaar dat het passender is om over retorisch handelen te spreken. Dat handelen kan ook een beeldend of muzikaal handelen zijn. Dit handelen is erop gericht om in de ziel een verandering teweeg te brengen. Dat kan niet door dwang. Daarmee verander je hooguit iemands gedrag. Om op zielsniveau te communiceren is overtuigingskracht nodig.

Ten aanzien van dit retorisch handelen doet zich vaak een driedelige vereenvoudiging voor. De eerste simplificatie is dat publieke geloofwaardigheid vooral *talige vormen* aanneemt. Retorica zou uitsluitend gaan over talige structuren. Die zijn ofwel niet overdraagbaar op andere structuren, zoals auditieve of visuele vormen; ofwel deze auditieve en visuele vormen dienen in afgeleide zin als talige structuren te worden verstaan. Zo wordt miskend dat

deze vormen mogelijk een zelfstandige retorica hebben. De tweede simplificatie is dat retorica, begrepen als redelijk overtuigingsmiddel, een *louer rationele* aangelegenheid zou zijn. Het verstandelijke denken is dan het criterium om argumenten te wegen. Het gaat niet langer om wat als overtuigend ervaren wordt, maar wat als overtuigend ervaren *mág* worden. De derde simplificatie vloeit hier als vanzelf uit voort. Aangezien de rationaliteit bij uitstek het domein van de professionele wetenschap is, zou dat discours ook maatgevend bij de uiteindelijke beoordeling van overtuigendheid dienen te zijn.

Het gevolg van deze driedelige vereenvoudiging is dat het begrip van retorica sterk wordt vernauwd. En wel zozeer dat we het moderne medialandschap en de bijbehorende communicatiemiddelen daarmee niet goed kunnen begrijpen. Maar dat is een misvatting, zoals gezegd. Retorica oriënteert zich niet in de eerste plaats aan taal, maar aan menselijk handelen. Uiteraard is taal ook een uitdrukking van menselijk handelen, een hele belangrijke zelfs, maar desalniettemin kunnen we menselijk handelen niet tot taal reduceren. Juist het actuele medialandschap laat zien dat beeld en muziek minstens zo wezenlijke uitdrukkingen van menselijk handelen zijn. In onze tijd lijkt er sprake van een accentverschuiving van het menselijk handelen vanuit het primaat van de taal in de richting van het beeld en ook de muziek. Dat geeft uiteraard onrust, maar we moeten beseffen dat de verhoudingen tussen de verschillende dimensies van menselijk handelen sowieso niet eens en voor altijd vastliggen, maar door de tijd heen dynamisch en veranderlijk zijn.

Begrijpen we retorica naar haar oorspronkelijke betekenis als betrokken op het volledige spectrum van het menselijke handelen, dan is er geen reden om te denken dat beeld en muziek geen eigen retorica zouden kunnen hebben. In feite kan de opkomst van de nieuwe media helpen om dit beter te begrijpen. Om te beginnen heeft de expansie van

massamedia in de twintigste eeuw laten zien dat rationaliteit op zijn best een onderdeel van publieke geloofwaardigheid is. Denk aan de manier waarop radio en gedrukte media voor politieke propaganda werden gebruikt. Daarbij ging het niet alleen om feiten en argumentatie maar ook om andere zaken, zoals normen en waarden of de gevoelens van het publiek. In termen van de klassieke retorica: naast *logos* legden ook *ethos* en *pathos* het nodige gewicht in de schaal.

Door de ontwikkeling van media waarin beeld en geluid een dominante rol spelen, zoals radio, film en televisie, wordt bovendien het primaat van de talige communicatie ondergraven. Sinds de opkomst van het internet is deze ontwikkeling nog verder versterkt door het ontstaan van nieuwe communicatieplatformen zoals sociale media. Hier wordt duidelijk dat publieke geloofwaardigheid niet alleen een kwestie van woorden is. Gebaren, gelaatsexpressie, beelden, stem, muziek of montage zijn ook van groot belang en kennen hun eigen dynamiek, die zich niet tot het talige laat reduceren. Dit onderstreept dat er inderdaad ook nog zoiets als muzikale en visuele retorica bestaat. Dit is eigenlijk geen nieuw inzicht, maar een oud inzicht dat ook Aristoteles al had, en dat aan herwaardering toe is.

Wat stellen we tegenover de theoretische dominantie van de taal en het rationele denken als de praktijk laat zien dat deze dominantie achterhaald blijkt? Dat het heersende intellectualisme van de wetenschap, met al haar tekortkomingen, wordt ingehaald door een gevoelsretorica die zich laat leiden door sentimenten of passies en een lichamelijke oriëntatie, is niet ongevaarlijk. Het hedendaagse populisme, de aan hun smartphones verslaafde jeugd, de radicalistische herontdekking van het geloof, de toenemende populariteit van *conspiracy theories* – allemaal fenomenen die niet alleen de heersende norm ondermijnen, maar ook de potentie van geweld bezitten en soms zelfs tot geweld leiden. Hoewel deze fenomenen laten zien dat er in onze cultuur iets aan het veranderen is, moeten we ook weer

niet al te verbaasd zijn over wat er gebeurt. De menselijke natuur die hier aan de oppervlakte treedt is ons niet onbekend. Dat deze menselijke natuur altijd een gevaar in zich bergt, is eveneens een gegeven. Onkritisch meebewegen is daarom naïef, maar restauratief blijven insisteren op vormen van geloofwaardigheid die hun geloofwaardigheid verloren hebben, in ieder geval in de ogen van hen die erdoor overtuigd zouden moeten worden, lijkt evenmin verstandig.

OVERZICHT VAN DE BIJDAGEN

In de eerste bijdrage wordt het retorisch handelen in de breedte verkend door Gabriël van den Brink. Er wordt een poging gedaan om cruciale onderdelen van de menselijke cultuur – waarnemen, begrijpen, gebaren, spreken, vertellen, schilderen en musiceren – vanuit een evolutionair perspectief te bezien. Daarbij wordt enerzijds nadruk gelegd op de specifieke aard van deze praktijken, anderzijds komt hun onderlinge relatie aan bod. Het geheel leidt tot een zekere relativering van talige communicatie die lange tijd als het meest kenmerkende element van de menselijke soort werd gezien. Een belangrijke vraag is in welke fase van onze evolutie de betreffende vaardigheden zich hebben ontwikkeld – voor zover die vraag bij de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek ten minste te beantwoorden is. Het lijkt in dat verband eveneens nodig om iets over algemene begrippen als cultuur en symbolische orde te zeggen. De bijdrage mondt uit in een beschouwing over het theatrale karakter van menselijk samenleven en de betekenis die woordelijke, visuele en muzikale retorica in dat kader heeft.

De daaropvolgende drie bijdragen werken de betekenis van het retorisch handelen achtereenvolgens uit op de gebieden van taal, beeld en muziek. Emanuel Rutten laat ons kennismaken met de leer der welsprekendheid. Hij bespreekt hiertoe een van de meest gezaghebbende tek-

sten uit de klassieke retorische traditie, namelijk de *Rhetorica* van Aristoteles. In de oorspronkelijke opvatting van de overredingskunst staat het gesproken woord centraal. Retorica is als woordkunst gericht op het bewegen van de ziel van het publiek door middel van spraak. We gaan in op de belangrijkste retorische methoden en technieken. Allereerst komt de inhoud van een rede aan de orde. Wat gaan we zeggen? De drie belangrijkste retorische overtuigingsmiddelen *ethos*, *pathos* en *logos* worden besproken. Ethos draait om het karakter van de redenaar, pathos om de op te roepen emoties bij het publiek, en *logos* om de gehanteerde argumentatie. Daarna wordt ingegaan op de vorm van een toespraak. Hoe gaan we het zeggen? We bespreken stijl, taalgebruik en uitdrukkingswijze. Er zullen verschillende soorten stijlfiguren aan de orde komen, zoals metaforen en tegenstellingen. Tot slot wordt de ordening of opbouw van een betoog behandeld. De cruciale onderdelen van een betoog worden toegelicht en we bespreken hoe deze op elkaar moeten worden afgestemd.

Vervolgens bespreekt Heidi de Mare de visuele retorica. De visuele retorica kan behulpzaam zijn om een visuele weerbaarheid te ontwikkelen in onze huidige beeldcultuur. De klassieke talige retorica leert ons dat, om overtuigend te zijn, er een onderlinge afstemming noodzakelijk is tussen redenaar, publiek en redevoering. Die afstemming geldt ook voor het visuele domein en biedt de mogelijkheid te ontkomen aan hedendaagse ideeën waarin macht en de manipulatieve boodschap van het beeld het denkraam vormen. Maar anders dan taal, hebben beelden een eigen magische kracht die eeuwenlang aanleiding gaf tot angsten en remedies om deze angsten onder controle te krijgen. Pas in de vroegmoderne tijd gaan auteurs, met een beroep op de klassieke retorica en de geometrie, de potenties van het beeld onderkennen. Daarbij past men niet, zoals tegenwoordig wel door kunsthistorici wordt aangenomen, de *talige* retorica toe op het beeld, wat resulteert in een *leesbare beeldtaal*. Auteurs als Leon Battista

Alberti (1435) en Samuel van Hoogstraten (1678) beschrijven in hun traktaten daarentegen de regels van de kunst van het schilderen, opgevat als het benoemen van de specifieke visuele overtuigingsmiddelen (het maken van vormen en gebruiken van kleuren), waarmee een *visuele* retorica is geboren. Die kennis maakt het ons mogelijk om ook tegenwoordig meer gedisciplineerd naar beelden te kijken.

De bijdrage van De Mare wordt gevolgd door een bijdrage over muzikale retorica door Arthur Kok. Deze bijdrage over muzikale retorica is een historisch-filosofisch onderzoek naar de emotionele werking van muziek. Waar de relatie tussen muziek en emotie meestal als een zaak van cognitie wordt gezien, brengt dit perspectief een verrassend inzicht aan het licht. De term 'muzikale retorica' verwijst naar een muziek- en componeerstijl uit de Barok, waarvan de componist Johann Sebastian Bach de belangrijkste exponent is. Lange tijd werd muziekcreatie en -beleving gekenmerkt door een scherp dualisme van verstand en gevoel, dat van origine Platonistisch is. Enerzijds werd muziek gezien als heilige en hemelse harmonie en afbeelding van het goddelijke, maar anderzijds werd de emotionele kracht ervan gewantrouwd. Door de verbinding met de retorica ontstaat er echter ruimte voor de emotie in de muziek zelf. De klassieke tegenstelling tussen Plato en Aristoteles wordt daarom in deze bijdrage uitvoerig besproken in het licht van hun opvattingen over muziek. Het is ten slotte de herontdekking van Aristoteles' retorica en poëtica door de Italiaanse humanisten, die in de handen van een aantal Duitse componisten en muziektheoretici de sleutel is tot de verbinding van het klassieke harmonie-ideaal met de emotionele ontroering. Een verrassende rol is weggelegd voor reformator Martin Luther.

De bundel eindigt met een tweetal bijdragen waarin de actuele betekenis van visuele en muzikale retorica wordt verkend. In de eerste bespreekt Heidi de Mare de vierdelige Netflix-serie *WHEN THEY SEE US* uit 2019, een

gedramatiseerde vertelling van wat vijf gekleurde jongens in 1989 overkwam. Onterecht veroordeeld voor een verkrachting van een jonge vrouw in Central Park, New York. In 2002 door een toeval vrijgesproken, was het falen van de rechtsgang noch door het boek van Sarah Burns (2011), noch door de daarop gebaseerde documentaire (2012) in de realiteit rechtgezet. Dat gebeurde pas in 2019. Vanuit de visuele retorica kan inzichtelijk gemaakt worden waarom niet de met feiten overladen documentaire maar de fictie het publiek overtuigde en de hoofdverantwoordelijken ter verantwoording zijn geroepen.

Arthur Kok sluit de bundel ten slotte af met een onderzoek naar sporen van muzikale retorica in de populaire cultuur. Hoewel muzikale retorica in de eerste plaats verwijst naar barokmuziek, heeft ze een bredere betekenis heeft dan alleen voor een specifieke episode uit de Europese muziekgeschiedenis. Er wordt gekeken op welke manier in de populaire cultuur cathartische ervaringen worden gecreëerd. Hierbij worden enerzijds gekeken naar talentenshows zoals *THE VOICE OF HOLLAND* en *BRITAIN'S GOT TALENT*, anderzijds wordt aan de hand van het fenomeen 'drillrap' een eeuwenoude discussie over de 'magische' werking van muziek opnieuw geactualiseerd: kan muziek leiden tot geweld?

De bundel maakt zodoende een reis van het vroegste begin van de menselijke evolutie tot aan de hedendaagse discussie over fenomenen als de drillrap en de fictiefilm. Zonder de pretentie te hebben hiermee het volledige spectrum aan retorische handelen in kaart te brengen, is het doel wel om een andere manier van luisteren en kijken te bepleiten. Vanwege de nadruk op het visuele en auditieve is aansluitend op deze bundel ook een website gemaakt waar muziek en video's zijn verzameld waarnaar in deze bundel verwezen wordt: www.thijmgenootschap.nl/retorica

Ten slotte nog een opmerking. De Annalen van Thijmge-

nootschap bevatten bijdragen op het snijvlak van wetenschap, maatschappij en religie. Over de eerste twee is in-tussen het nodige gezegd, maar er is ook een opmerkelijk verband met de religie. Uit de bijdragen over visuele en muzikale retorica blijkt namelijk dat religie en theologie een belangrijke rol gespeeld hebben in de acceptatie van retorische vormen in muziek- en beeldproductie. Het schisma tussen het katholicisme en het protestantisme heeft zodoende ook zijn weerslag gevonden in de wijze waarop visuele en muzikale retorica zich hebben ontwikkeld. Opmerkelijk is echter dat de visuele retorica vooral een katholieke aangelegenheid werd, terwijl de muzikale retorica onder invloed van Luther tot volle bloei kwam. Waar het christelijke geloof van oudsher de kunsten sterk aan banden legde, zorgde de contrareformatie voor de bevrijding van het beeld, maar bleef vasthouden aan strenge muziekopvattingen die tot ver in de twintigste eeuw gehandhaafd bleven. Luther daarentegen bevrijdde de muziek door het kerkelijke dualisme van goddelijke en duivelse muziek af te schaffen – ten gunste van het goddelijke. De bedoeling van deze bundel om de talige retorica te verrijken met een visuele en muzikale retorica staat daarom niet los van de religieuze traditie waarbinnen deze retorica's ontstaan en gecultiveerd zijn.

Hoe de retorica ter wereld kwam. Symbolisch handelen vanuit evolutionistisch perspectief

INLEIDING

Het klinkt niet aannemelijk dat de retorica – hier opgevat als de kunst van het overtuigend handelen – van de ene dag op de andere zou zijn ontstaan. Wel weten we dat deze kunst reeds 2000 jaar voor het begin van onze jaartelling beoefend werd. Zo laten het Gilgamesj-epos en andere oude verhalen onmiskenbaar sporen van de wil tot overtuigen zien. En verder weten we dat de eerste mensen die twee miljoen jaar terug op aarde rondliepen deze kunst nog niet beoefenden omdat het hen aan de vereiste vaardigheden ontbrak. Maar wat zich afspeelde tussen deze twee tijdstippen blijft in nevelen gehuld. Niettemin wil ik in het nu volgende essay een poging doen om iets te zeggen over de voorgeschiedenis van het retorisch optreden. Dat is naar mijn overtuiging mogelijk omdat zich de afgelopen halve eeuw een even nieuw als breed vakgebied ontwikkelde dat de verschillende bouwstenen van overtuigend handelen – spreken, denken, gebaren, waarnemen, luisteren, samenwerken, vertellen, redeneren, uitdagen, verbeelden, geloven, strijden, verzoenen, spelen, uitwisselen, voelen, optreden, normeren, uitleggen, aanwijzen, begrijpen, herinneren etc. – als onderdeel van de menselijke evolutie onderzoekt. De onderhavige tekst is bedoeld als een eerste verwerking van de door mij gelezen literatuur. Het gaat slechts om een fractie van het geheel maar daaruit volgt niet dat het schetsen van een paar grote lijnen ondoenlijk is.